

Received: January 14, 2023
Accepted: March 24, 2023
Available online: March 25, 2023

Nafisa Raxmanova

Chirchiq davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi
Chirchiq, O'zbekiston

LAM'IY MAHMUD CHALABIYNING ALISHER NAVOIYGA TATABBU' DOSTONI

ANNOTATSIYA

Usmonilar davlatida Navoiy dostonlariga birinchilardan bo'lib tatabbu' bog'lagan shoir Lam'iy Chalabiy bo'ldi. Oradan taxminan o'ttiz yil o'tgach, 1512-yili Lam'iy Chalabiy buyuk ustozidan ilhomlanib, bosh qahramoni komil inson bo'lgan turk adabiyotida "Farhod va Shirin" ("Farhodnoma") masnaviysini yozdi. Uning tatabbu'sini adabiyot ahli ijobiy kutib oldi va masnaviy eng ko'p o'qiladigan asarlardan biriga aylandi.

Lam'iy XVI asr boshida fors adabiyotidan o'giran masnaviylari, nasriy va diniy asarlari bilan mashhur edi. U boshqa tarjimonlardan farqli o'laroq, hali hech kim tarjima qilmagan, o'quvchilar auditoriyasiga kirib bormagan asarlarga qo'l urdi. Naqshbandiya tariqatida shayxlik maqomiga yetgan Lam'iy Chalabiy "Onado'li Jomiysi" nomi bilan tanilgan. Uning bunday nom bilan atalishiga Abdurahmon Jomiy ijodidan juda ko'p tarjimalar qilgani, tariqat va tasavvuf mavzusidagi barakali ijodi sabab bo'lgan.

Ushbu maqolada erkin tarjima bilan tatabbu' asarning farqi, Lam'iyning tarjimonlik mahorati haqida fikr yuritilgan. Uning "Farhod va Shirin" dostoni Alisher Navoiy dostoniga javob tarzida yozilgan tatabbu' masnaviy ekanligi asoslab berilgan. Lam'iyning Navoiy dostoni sujeti va asar kompozitsiyasiga qo'shgan yangiliklari ochib berilgan.

Shuningdek, maqolada bursalik Lam'iy Mahmud Chalabiy hayoti va ijodi haqida ham muhim ma'lumotlar berilgan. Shoir, tarjimon, dinshunos, tilshunos, adabiyotshunos va folklorshunos Lam'iy bir umr Jomiy va Navoiy an'analari ta'sirida ijod qildi. Uning hayot yo'li ham buni isbotlaydi. Shubhasiz, Lam'iy turk adabiyotida

Nafisa Rakhmanova

Teacher, Chirchik State Pedagogical University
Chirchik, Uzbekistan
E-mail: nafisa@cspi.uz

LAM'IY MAHMUD CHALABIY'S TATABBU WORK WITH ALISHER NAVOI'S EPIC

ANNOTATION

Lam'iy Chalabi was one of the first poets to relate to Navoi's epics in the Ottoman state. About thirty years later, in 1512, Lam'iy Chalabi, inspired by his great teacher, wrote the first masnavi in Turkish literature, "Ferhod ü Shirin" (Ferhod-name), whose main character was a perfect man. His book was well received by the public and became one of the most widely read works of Masnavi.

Lam'iy Chalabi was famous for his masnavis, prose and religious works, which he translated from Persian literature at the beginning of the 16th century. Unlike other translators, he tackled works that had not yet been translated by anyone and had not reached the audience of readers. Lam'iy Chalabi, who reached the status of sheikh in the Naqshbandi order, was known as "Onadolu Jamiysi". He was called by this name because he translated a lot of Abdurrahman Jami's works and created a blessed work on the subject of Tariqat and Sufism.

This article presents the difference between the free translation and tatabbu' work – Lami's translation skills. It is proved that his story "Ferhad-u Shirin" is a tatabbu' masnavi written in response to Alisher Navoi's epic. Lami's novelties, added to the plot of Navoi's saga have changed the composition of the work. The author of the article tried to reveal them.

The article also provides important information about the life and work of Lam'iy Mahmoud Chalabi from Bursa. He was a poet, translator, linguist, literary critic, religionist and folklorist, who created his works under the influence of Jami and Navoi traditions. His life path also proves it. Undoubtedly, Lam'iy is one of the first successors of Navoi's traditions in Turkish literature.

Navoiy an'analarining ilk davomchilaridan biri hisoblanadi.

Kalit so'zlar: tatabbu', erkin tarjima, naqshbandiya tariqati, ilohiy ishq, majoziy ishq, komil inson, "Farhod va Shirin".

Key words: tatabbu', free translation, Naqshbandiya sect, divine love, figurative love, perfect human being, "Farhad-u Shirin", "Farhad and Shirin".

KIRISH

Turk adabiyotiga Navoiyning ta'siri haqida so'z ketganda, bursalik Lam'iy Mahmud Chalabiyning 1512-yili yozgan "Farhod va Shirin" yoki "Farhodnoma" dostonini eslamaslikning iloji yoq. Firdavsiy tomonidan yozma adabiyotga olib kirilgan Xusrav va Shirin qissasiga qiziqish forsiy va turkiy adabiyotda shu mavzuda ko'plab dostonlarning va tarjimalarning yaratilishiga sabab bo'ldi. Nizomiy Ganjaviy bu sevgi qissasini o'z tafakkuri va fantaziyasi bilan boyitib, uni badiiylilikning eng yuqori cho'qqisiga olib chiqa oldi. Hech kimning yo'lidan yurmaslikka ahd qilgan Alisher Navoiy majoziy ishq qissasini ilohiy ishq qissasiga aylantirib, salaflari Nizomiy, Dehlaviy va Orif Ardabiliy asarlaridan keskin farq qiluvchi go'zal bir masnaviyni yaratdi. Voqealar va qahramonlarning rolini o'zgartirib, sujetni folklor va diniy motivlar bilan boyitib, oldiga qo'ygan maqsadni muvaffaqiyatli amalga oshirdi.

Lam'iy Chalabiyning "Farhod va Shirin" dostoni qisman bo'lsa-da, Navoiyning mashhur asari tarjimasidir. Shoir Navoiyga murojaat qilar ekan, o'z iste'dodini zamondoshlariga to'laqonli ko'rsata olish imkoniga ega bo'ldi, chunki Navoiydek us-tozning asarini tarjima qilish u bilan bellashish degani ham edi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Lam'iy ijodiga munosabat o'z zamonasidayoq turlicha bo'lgan. Lam'iy XVI asr boshida fors adabiyotidan tarjima qilgan masnaviylari va nasriy asarlari bilan mashhur edi. U boshqa tarjimonlardan farqli o'laroq, hali hech kim tarjima qilmagan, o'quvchilar auditoriyasiga kirib bormagan asarlarga qo'l urdi. Shuningdek, tasavvufiy qarashlarni targ'ib qiluvchi diniy asarlar yozib, zamondoshlariga tasavvufni sevdirishga harakat qildi. Turk devon adabiyotini yangi mavzular bilan boyitdi. Uning "Farhod-u Shirin" asari yuzasidan Hasan Ali Esir doktorlik (1998) va Abdulqodir Erkal (1998) nomzodlik dissertatsiyalarini yoqlagan. Go'nul Ayan esa Lam'iy asarlari qo'lyozmalari bibliografiyasini tuzib, adibning shu kungacha topilgan va topilmagan asarlari haqida to'liq ma'lumot berdi [Ayan, 1994]. Agah Sirri Levend, Hasan Ali Esir, Hamit Bilen Burmaog'lu, Abdulqodir Erkal kabi olimlar "Farhod va Shirin" dostonini erkin tarjima deb hisoblasalar, Go'nul Ayan unga "o'xshatma asar", ya'ni "tatabbu' asar" deb baho bergan.

NATIJALAR VA MULOHAZA

Ushbu maqolada ikki asarni qiyosiy o'rganib, bu masalaga aniqlik kiritish maqsad qilib olingan.

Lam'iy Chalabiy hayoti va ijodi. XVI asrda yashagan turk mumtoz she'riyatining yirik vakillaridan biri shoir Lam'iy Chalabiyning asl ismi Mahmud bin Usmon bin Naqqosh Ali bin Ilyosdir. Otasi Usmon Chalabiy Sulton Boyazidning daf-

tardorligini qilgan. Bobosi Naqqosh Ali Bursali bo‘lib, Amir Temur tomonidan Movarounnahrğa olib kelingan, bu yerda samarqandlik ustalardan naqqoshlik san‘atini mukammal o‘rganib, yana vatani Bursaga qaytgan. Usmon Chalabiy va Dilshod Xotunning nikohidan 1475-yili Lam‘iy Mahmud Chalabiy dunyoga kelgan.

Shoir hayotini ikki davrga: madrasa va takka davrlariga ajratish mumkin. Mahmud Murodiya madrasasining mudarrislari, zamonasining buyuk olimlari bo‘lgan Mulla Ehaveyn va Mulla Muhammad bin Hoji Hasanzodadan tafsir, hadis va fiqh ilmlarini o‘rganadi, zamonasining barcha ilmlaridan voqif bo‘ladi, arab va fors tillarini mustaqil ravishda mukammal o‘zlashtiradi. “Tazkirayi Latifiy”da qayd etilganidek, “...mo‘tabar kitoblarni tarjima qilishda ustodi jahon va kasrati modda va ma‘lumotda daryoyi fazl-u ifron” darajasiga yetadi.

Lam‘iyning naqshbandiylik tariqatiga e‘tiqodini ikki sabab bilan izohlash mumkin: 1) Bursada yashab, shuhrat taratgan Amir Buxoriy bilan yaqinligi, unga bo‘lgan cheksiz hurmati; 2) ustozlari Alisher Navoiy va Abdurahmon Jomiyning ayni naqshbandiylikka munosabatidir. Lam‘iy – tariqatda shayxlik maqomiga erishgan mutasavvuf shoir, shu bois uning har bir asarida tasavvufning izlarini ko‘rish mumkin.

Lam‘iy Chalabiy Humo Xotun bilan turmush quradi va ularning Mehmed, Ahmed, Abdulloh ismli uch o‘g‘li va Sofiya ismli bir qizi dunyoga keladi. O‘g‘illaridan Dervish Mehmed Chalabiy otasining izidan borib, “Bahr ul-avzon” nomli aruz ilmiga bag‘ishlangan risola bitgan.

Lam‘iy Chalabiy umri davomida saroydagi biror vazifada ishlamagan, poytaxtdan ancha olisda – Bursada yashashiga qaramay, podshohlarning, vazirlarning hurmatini qozongan. Kitoblari va tarjimalarini ularga taqdim etib, katta-katta ehsonlar bilan taqdirlangan. Masalan, “Farhodnoma” asarini Yovuz Sulton Salimga taqdim qilgan. Yovuz Sulton Salim asarni yuksak baholab, shoirga Bursadagi bir qishloqni hadya qilgan ekan. Fattoh Nishoburiyning “Husn va Dil” masnaviysi uchun esa 35 aqcha, Jurjoniyniing “Vis va Ramin”ining tarjimasi uchun Ibrohim Poshoda 20 aqcha; Unsuriyning “Vomiy va Uzro” masnaviysini tarjima qilib Qonuniy Sulton Sulaymondan 4000 aqcha olganligi tarixiy manba’larda qayd etilgan [Ipekten, 1996; 77].

Lam‘iyning vafoti sanasi tazkiralarda hijriy 938 (mil.1532), faqat Oshiq Chalabiy tazkirasida hijriy 940 (mil.1534) -yil deb ko‘rsatilgan.

Lam‘iy Chalabiy ijodi. Lam‘iy Chalabiy butun hayotini ijod qilish, o‘qib-o‘rganishga bag‘ishlagan ko‘p qirrali ijodkor edi. Latifiy “Tazkirayi Latifiy” asarida shoir ijodiga yuksak baho berib, uni “bu davr shuaro-sindan va shuaroning fuzalosindandur” deya ulug‘lagan. Oshiq Chalabiy esa Lam‘iyning she‘r va nasrda ustozlik darajasiga erishganini ta’kidlab, shunday yozadi: “fil-jumla she‘r va inshoning ustodidir. Jomiyning asarlarini ko‘p tarjima qilgani uchun Jomiyi Rum derlar”. Haqiqatan, Lam‘iy Chalabiy “Onado‘li Jomiyi” nomi bilan mashhur bo‘lgan. Turk olimi Go‘nul Ayanning ta’kidlashicha, Lam‘iy Chalabiyning bunday nom bilan atalishiga Abdurahmon Jomiydan qilgan tarjimalarini sabab qilib ko‘rsatish yetarli emas. Naqshbandiylik tariqatining ustunlaridan biri bo‘lgan Abdurahmon Jomiy (1414–1492) bu sohada ham juda ko‘p va foydali asarlar yaratgan. Lam‘iy ham Jomiy kabi barakali ijod qilgani uchun bunday nomga loyiq ko‘rilgan bo‘lsa kerak.

Hasan Chalabiy esa o‘z tazkirasida Lam’iyga shunday ta’rif bergan: “Olami she’r-u inshoning mehr-i soti’yi va zamonasinda samoyi balog‘atin najm-i soqibi va badri Lami’idir” [Ayan, 1994; 18].

Mukkammal devon tuzgan shoir Lam’iy “Debocha”da nazmning nasrdan ustunligi, she’r va shoirlik haqida fikr yuritib, maqsadi xalqqa kitob o‘qitish, o‘rgatish va ta’lim-tarbiya berish – qalblarga ma’rifat nurlarini olib kirish ekanini ta’kidlagan. Lam’iy Chalabiy bir emas, ikkita “Xamsa” yozgan shoir sifatida tanildi. Bizgacha uning 46 ta asari yetib kelgan. Ularning aksariyati tarjima asarlar bo‘lib, eron adabiyotidan turk adabiyotiga “yangi havo olib kirishni istagan” va buni uddalagan, Vis va Ramin, Vomiq va Uzro, Salamon va Absol kabi yangi mavzularini turk o‘quvchisiga tanishtirgan birinchi raqamli tarjimon sifatida tarixda qoldi.

Lam’iy nasrda ham shuhrat qozongan. Uning diniy va tasavvifiy asarlari ichida siyar va manoqibnomalar muhim o‘rin tutadi. Maktublaridan namunalar to‘plab, “Munshaot” tuzgan. Hayoti davomida to‘plagan latifa va rivoyatlarni “Latoyifnoma” nomi bilan e’lon qilgan.

Lam’iy Chalabiy asarlari. Bursalik Lam’iy Chalabiy XVI asrning eng sermahsul ijodkorlaridan biri edi. Go’nul Ayanning ta’kidlashicha, nazm, nasrda yaratgan badiiy, diniy va tarjima asarlarining soni 46 ta. Ulardan ba’zilari bizgacha yetib kelmagan [Ayan, 1994; 49].

Abdulkadir Erkalning Lam’iy Chalabiyning “Farhod va Shirin” tarjimasiga bag‘ishlangan tadqiqotida shoir asarlarining alifbo tartibidagi ro‘yxati keltirilgan (qavs ichidagi izohlar maqola muallifiga tegishli):

1. “Absol va Salamon” (“Absal-u Salaman”, Jomiydan tarjima).
2. “Jabrnoma” (“Jabir-name”).
3. “Devon va debocha” (“Divan ve Dibaje”).
4. “Farhodnoma” yoki “Farhod va Shirin” (“Ferhad-name” yoki “Ferhad u Shirin”, Alisher Navoiyga o‘xshatma).
5. “Moton qal’asining fathnomasi” (“Fetih-name-i kal’a-i Moton”).
6. “Fazoyili she’r-u shoiron” yoki “Debocha” (“Feza’il-i shi’r-u sha’iran” yoki “Dibaje”).
7. “Firoqnoma” (“Firak-name”).
8. “Futuh ul-mujohidin li-tarvihi qulubi Musahidin” (“Futuhu’l-mujahidin li-tervihi kulubi’i-Mushahidin”, Jomiyning “Nafohat ul-uns” tazkirasining erkin tarjimasini).
9. “Gida’ ur-ruh” (“Gida’u’r-ruh”).
10. “Hayratnoma” (“Hayret-name”).
11. “Haft paykar” (“Heft-peyker”, Nizomiydan tarjima).
12. “Xiradnoma” (“Xired-name”, Jomiydan tarjima).
13. “Husn va Dil” (“Husn u Dil”, Fettahiydan tarjima).
14. “Istilohati Sufiyya” (“Istilahat-i Sufiyye”).
15. “Ibratnoma” (“Ibret-name”).
16. “Go’y va chavgon” (“Guy u chevgan”, Arifiydan tarjima).
17. “Latoyifnoma” (“Leta’if-name”).

18. "Lug'ati forsiyya" ("Lug'at-i Farisiyye").
19. "Maqtali Husayn" ("Maktel-i Huseyn").
20. "Manqabayi Uveys Qaraniy" ("Menkibe-i Uveys-i Karaniy").
21. "Maslak us-solikin" ("Mesleku's-salikin").
22. "Manoqibi janobi Ali" ("Menakib-i jenabi Ali").
23. "Masnaviy" ("Mesnaviy").
24. "Mavlud" ("Mevlid" , "Mevlidu'r-Rasul").
25. "Miftoh un-najot fi havass is-suvari va-l-oyat" ("Miftahu'n-nejat fi havass-i's-suveri ve'l-ayat").
26. "Mir'ot ul-asmo va jam-i Jahonnoma" ("Mir'atu'l-esma ve jam-i Jihan-numa" yoki "Risale-i mu'amma terjumesi", Mir Husayn Nishobiriydan tarjima).
27. "Munozarayi Bahor va Qish" ("Munazara-i Bahar-u Shita" yoki "Bahar-u Hazan").
28. "Munshaot" ("Munsheat").
29. "Nafs ul-Amr risolasi" ("Nefsu'l-Emr risalesi").
30. "Nisob ul-balog'a" ("Nisabu'l-belag'a").
31. "Rijol ul- g'ayb" ("Rijalu'l-g'ayb").
32. "Risola fi sharhi Kalimat ush-shahodat" ("Risale fi sherhi Kelimati'sh-Shehade").
33. "Risolayi fol" ("Risale-i fal").
34. "Risolayi aruz" ("Risale-i aruz").
35. "Risolayi usul min al-funuz" ("Risale-i usul mine'l-funuz").
36. "Risolayi Tasavvuf" ("Risale-i Tasavvuf").
37. "Rasoyil" ("Resa'il").
38. "Sham va parvona" ("Shem-u pervane", Ehli-i Shiraziydan tarjima).
39. "Sahrangiz" ("Shehrensiz" yoki "Shehr-engiz-i Bursa").
40. "Sharaf ul-inson" ("Sherefu'l-insan").
41. "Sharhi debochayi Guliston" ("Sherh-i dibaje-i Gulistan", Sa'diy Sheroziydan tarjima).
42. "Shavohid un-Nubuvva tarjimasi" ("Shevahidu'n-Nubuvve terjumesi", Jomiydan tarjima).
43. "Tuhfayi Lam'iy" ("Tuhfe-i Lam'iy" yoki "Lug'at-i manzume").
44. "Vomiq va Uzro" ("Vamik-u Azra" yoki "Kissa-i Vamik u Azra", Unsuriydan tarjima).
45. "Vis va Ramin" ("Vis-u Ramin" yoki "Veys-u Ramin", Faxriddin Jurjoniyyan tarjima).
46. "Qissayi Adham va Humo" ("Kissa-i Edhem-u Huma") [Erkal, 1998; 5-6].

Lam'iyning "Farhod va Shirin" masnaviysi. XVI asr turk adiblari fors adabiyotidan asosan an'anaviy mavzudagi asarlarni ko'plab tarjimalar qilayotgan paytda Lam'iy yangi mavzularga qo'l urdi. Tarjimalarining asosiy qismi turk adabiyotida yagonaligi bilan ahamiyatlidir. U asarlarni so'zma-so'z emas, balki ijodiy tarjima qilib, o'z xayolot dunyosi bilan boyitgan, asl manbadan farqli matnlar yaratgan. Masalan, Orifiyning "Go'y va chavgon" masnaviysi aslyatda 500 baytdan iborat bo'lsa,

Lam'iy tarjimasida u 1893 baytga yetgan.

“Farhod va Shirin” masnaviysining muqaddimasida otasining vafotidan keyin boshiga ko‘p qiyinchiliklar tushganini yozib, valiylik vazifasida yangi ish boshlagan Jamoliddin Mehmed Shoh haqida to‘xtaladi. Valiy tasodifan qo‘liga tushib qolgan Navoiyning “Farhod va Shirin” dostoni bilan qiziqib qoladi, asar juda yoqqani uchun shoirdan uni Onado‘li turkchasiga tarjima qilib berishini iltimos qiladi. Lam'iy avval bunday buyuk asarni tarjima qilishga o‘zlik qilishini aytadi, lekin Valiy Lam'iyning fors tilidan qilgan go‘zal tarjimalaridan so‘z ochganidan keyin, bu taklifni qabul qilishga majbur bo‘ladi.

Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonida tasavvufning barcha bosqichlari, qonun-qoidalar, talablari badiiy aks etgani uchun asarni o‘z ona tiliga o‘g‘irishga qaror qiladi. O‘zining “Farhod-u Shirin” masnaviysida ishq haqiqiy bilan ishq majoziy qiyosiga katta o‘rin berdi. Asar oxirida buyuk sarkarda Bahromning taxtni tark etib, tariqatga kirishi, Shayx Sham‘unning etagini tutishini tasvirlash orqali “haqiqiy ishq Ollohdur” degan g‘oyani ilgari surdi. Bosh qahramon Farhodga majoziy ishqdan ilohiy ishqqa intilish jarayoni, o‘zining kimligini bilish uchun qiyinchiliklarni yengib o‘tgan solik timsoli sifatida qaradi.

Lam'iy Navoiyning asaridagi voqealar ketma-ketligini saqlagan holda, uslubni o‘zgartirib, hikoyani yangi shaklda so‘zlab berdi. Navoiyning asari Farhodning tug‘ilishidan vafotigacha bo‘lgan voqealarga bag‘ishlangani uchun uni “Farhodnoma” deb ham atadi. Har ikki asarning muqoyasasi Lam'iy dostoni Navoiy dostonining aynan tarjimasini emasligini ko‘rsatadi. Mazmunni yangi ma‘lumotlar bilan to‘ldirish, ba‘zi hodisalarning o‘rnini o‘zgartirib, yetarsiz deb hisoblagan holatlar tasvirini to‘ldirish, ortiqcha deb bilganlarini qisqartirib bayon qilish holatlari kuzatiladi. Masnaviy orasiga lirik parchalarning kiritilishi uning Navoiy asaridan faqat mazmunan emas, balki shakl jihatidan orginallik kasb etuvchi asar yaratganini ko‘rsatadi. Farqlarni quyidagicha guruhlash mumkin:

- 1) tarjima asarning kompozitsion qurilishidagi farqlar;
- 2) sujetdagi farqlar;
- 3) tarjima jarayonida matnni qisqartirish yoki o‘zgartirish bilan bog‘liq farqlar.

Lam'iy dostonining kompozitsion qurilishi. Navoiyning “Farhod va Shirin”i 54 bob 5782 baytdan iborat. Muqaddima qismi 11 bobni o‘z ichiga oladi. Lam'iy dostoni esa 5043 baytdan tashkil topgan. Lam'iy asarning 16 bobdan iborat muqaddima qismini Navoiydan tarjima qilmagan, o‘zi mustaqil yozgan. Navoiyda asosiy voqealar 12-bobdan boshlansa, Lam'iyda 17-bobdan boshlanadi. Muqaddimalarning boblar bo‘yicha farqi quyidagi jadvalda ko‘rsatilgan:

Navoiy dostonining muqaddimasi	Lam'iy dostonining muqaddimasi
1. Hamd	1. Mūnacâ't
2. Hamd	2. Tevhîd (Besmelenin açıklanması)
3. Munojot	3. Na't (kaside)
4. Na't	4. Tevhîd
5. Me'roj tuni ta'rifi	5. Kaside-i Kelime-i Tevhîd
6. Qalam ta'rifi	6. Fenâ-yı tevhide vasıl olmak
7. Abdurahmon Jomiy ta'rifi	7. Na't
8. Dostonning yozilish sababi	8. Dört Halifenin Medhi
9. Hech kimnikiga o'xshamagan doston yozish niyati	9. Na't (kaside)
10. Husayn Boyqaro ta'rifi	10. Mirâciye
11. Shahzoda Badiuzzamon ta'rifi	11. Emir Buhârîye Medhiye
	12. Sebeb-i Telif
	13. Yavuz Sultan Selime Medhiye
	14. Yavuz Sultan Selime Medhiye (kaside)
	15. Yavuz Sultan Selime Medhiye
	16. Kânûnî Sultan Süleymana Medhiye

Navoiy dostonining xotimasi ikki bobdan iborat va ularda Sulton Husayn Boyqaroning o'g'li shahzoda Abulfavoris Shohg'arib mirzo madhi, unga bag'ishlangan bir necha nasihatlar (53-bob) hamda Farhod timsoli barcha temuriy shahzodalariga ibrat va o'rnak qilib yaratilgani (54-bob) tasvirlangan. Lam'iy dostonidagi bir bobdan iborat xulosa ham tarjima emas: u Allohga hamd va payg'ambarga salavot bilan boshlanadi, keyin asarning 16 oyda tarjima qilingani, mehnatining muxlislar tomonidan munosib taqdirlanishini orzu qilishi bayon qilinadi.

Lam'iy Chalabiyning sujetga kiritgan yangiliklari quyidagilardan iborat:

1. Mehinbonu Farhod sharafiga uyushtirgan ziyofatda majlisni parda ortidan kuzatib o'tirgan Shirin, Farhod o'qigan g'azalni eshitib, ortiq sabri yetmay ichkariga kiradi. Farhodga qo'lidagi mayni tutib, uning ishq uchun ichishini so'raydi. Farhod qo'lida may tutgancha bir tarji'bandni o'qiydi. Navoiy dostonida esa Shirin Mehinbonu chaqirganidan keyingina ziyofatga qo'shiladi. Tarji'band o'qish lavhasi berilmagan.

2. Xusrav Farhodni osishga buyuradi va uni dor tikilgan qatlgohga jo'natgach, vijdon azobida qoladi. Muvaffaqiyatsizlikka uchrashdan qo'rqib, vazirining tavsiyasiga quloq tutib, Farhodni ostirishdan voz kechadi, uni qal'adagi zindonga tashlattiradi. Navoiy dostonida Xusrav vijdon azobida qolgani uchun emas, xalqning g'azabidan qo'rqib, buyrug'ini bekor qiladi.

3. Pulga sotilgan makkora kampir Mehinbonuning Xusrav bilan yarashganini, Xusravning qal'aga kirganini va Shirinning Xusravga oshiq bo'lganini so'zlab beradi. Navoiy dostonida Shirinning o'zini o'ldirgani haqidagi xabarni yetkazadi.

4. Farhodni qutqarish uchun Chindan armanzaminga kelgan Bahromning asli kim ekanligi aniq aytilmagan, faqat Mulkoroning vafot etgani, o'rniga Bahrom o'tirgani aytiladi. Navoiyda Bahrom vazirning o'g'li, mohir sarkarda va Farhodning ko'kaldoshi hisoblanadi. Xoqon vafot etgach, taxtga Bahrom emas, Chin xoqonining ukasi o'tiradi.

5. Bahrom arman yurtiga kelishi bilan Shopurni Sheruyanining oldiga yuborib, Xusravning arman xalqiga yetkazgan zararni to'lashni talab qiladi. Navoiy dostonida

Bahrom Sheruyani yoniga chaqirtiradi. Sheruya otasi tarafidan yetkazilgan zararlar-ni barchasini to'lab, Madoyinga qaytib ketadi.

6. Bahrom Shopurni armanzaminga hokim qilib tayinlaydi. Navoiyda Bahrom Mehinbonu oilasidan munosibini tanlab taxtga o'tkazadi.

7. Asarning oxirida Bahrom dunyo ne'matlaridan voz kechib, Rohib Sham'unga murid tushadi. Unga tushini so'zlab beradi. Rohib Sham'un Qur'ondan oyatlar keltirib, tushni uzundan-uzoq izohlab beradi. Rohib Sham'un insonning, hattoki bu-tun borliqning bir ro'yo ekanligini, bugun bor bo'lgan narsaning ertaga yo'q bo'lishi, yagona haqiqat faqat Alloh ekanini Farhodning taqdiri bilan bog'lab tushuntirishga harakat qiladi. Lam'iyni asari tush ta'biri bilan o'z nihoyasiga yetadi. Navoiy dos-tonida Bahrom Farhodning qabri tepasiga keladi. Shopur bilan birga maqbaraga mu-jovir bo'ladi.

8. Farhod tarafidan o'qilgan o'nta g'azal Navoiyda yo'q [Erkal, 1998; 14-15].

Ko'rinib turganidek, mavzu yuzasidan olib qarasak, ikki masnaviy o'rtasida katta farq yo'q. Lam'iy o'z uslubidan kelib chiqib makon va inson tasvirlarini jonliroq berishga harakat qilgan. Voqealardan ko'ra qahramonlarning o'ziga xosligi ifodasiga diqqatini qaratgan. Bahromning saltanatdan voz kechib, Sham'unga murid tushishi Lam'iyni bu asarni yozishdan qanday maqsadni ko'zlaganiga ishoradir.

Masnaviy tarkibidagi she'riy shakllar va ularning vazni. Lam'iy tarjima qilish jarayonida fors adabiyotidan o'zlashgan doston ichida turli she'riy janrlar-dan namuna keltirish an'anasiga sodiq qoladi. O'quvchini monotonlikdan qutqarish uchun ba'zan nazm shakli bilan vaznini ham o'zgartiradi: masnaviyga qasida, g'azal va tarji'band kabi nazmiy shakllarni kiritadi. Ularning vaznlari ham turlicha:

Masnaviy	Dostonning asosiy vazni	Mafoiylun mafoiylun fauvlun
<i>Tarji'band</i>	Ya Rab, bu ne jam-i pur safadur, Kim aina-i Xuda-numadur.	Mafuvlu mafoiylun fauvlun
<i>1-g'azal</i>	Qildi tejelli januma bir kez cema-l-i do'st, Yillar durur go'zinde o chiravesh xayal-i do'st	Mafuvlu foilotun mafoiylun foilun
<i>2-g'azal</i>	Totalim mey go'nul achar leb-i dilber yerine, Bize janmi virur ol buse-i shekker yerine.	Failotun failotin failotun failun
<i>3-g'azal</i>	Ey mah-i husn-i janima mihrung ziya yeter, Hakim zar etmeye nazaring kimya yeter.	Foilotun foilotun foilotun foilun
<i>4-g'azal</i>	Yine segirur go'zum o nergisi shehla mi gelur, Yine achildi jihan, ol guleri'na mi gelur.	Failotun failotin failotun failun
<i>5-g'azal</i>	Sunelden saki ashking bana jam-i gam-efzayi, Bugun bezm-i chihan ichre benum rusva-yi sheydayi	Mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun
<i>6-g'azal</i>	Sakiya sanma sharab hushk ara anlar beni, Bezm-i ishk ichra hayal-i la'l-i yar anlar beni	Foilotun foilotun foilotun foilun
<i>7-g'azal</i>	Ey pari, qan yashum ichun ins-u jan ag'lar bana, Ajiyup derya gibi cheshmi jihan ag'lar bana	Foilotun foilotun foilotun foilun
<i>8-g'azal</i>	Namaki ol jandan gelir mansur-i ikbalimdir ol Mihr-i mehri levh-i dilde naksh-i amalumdur ol	Foilotun foilotun foilotun foilun
<i>9-g'azal</i>	Gun yuzun shevkile, mahum, gijedur gunduz bana, Ve nije bir talim achmaz yuz sitarim yuz bana	Foilotun foilotun foilotun foilun
<i>10-g'azal</i>	G'am-i diyarmi ya derd-i yarmi diyelim, Firak-u hasret ruj-i nigarmi diyelim	Mafoiylun mafoiylun mafoiylun foilun

Farhod tilidan o'qilgan o'nta g'azal ikki xil vazifani bajaradi: 1) lirik chekinishlar sifatida o'quvchi diqqatini hikoyadan biroz uzoqlashtirib, bosh qahramonning ruhiy olamiga olib kiradi; 2) asarni yanada ohangdor qiladi.

Vazndagi har xillikni muqaddimada ham ko'rish mumkin. Munojot, Me'rojnoma, oltita madhiya, uchta tavid, bitta Na't va "Sababi talif" boblari dostonning asosiy vaznida yozilgan bo'lsa, uchta na't qasida uch xil vaznda yozilgan.

Lam'iyning tarjimonlik mahorati. Tarjimon har bir konkret asar tarjimasida nimani saqlashi, nimaning bahridan o'tish mumkinligini bilishi lozim. Tarjimada badiiy-psixologik manzara, holat, vaziyat, tafsilotlarning asl nusxaga muvofiq bo'lishi juda muhim hisoblanadi. Ikki asarni shakl jihatidan solishtirganimizda Lam'iy voqealar zanjiridagi ona baytlarning asliyatini saqlab qolishga harakat qilganini, aynan – so'zma-so'z o'giranini ko'rishimiz mumkin [Erkal, 1998; 15-17]. Tarjimon Navoiy baytlaridagi fors tilidan o'zlashgan so'zlarning turkchasini berishga harakat qilgan, arabcha so'zlarni asliday saqlab, baytlarning aynan tarjimasini amalga oshirgan. Bu baytlarning ba'zilaridan namunalar keltirib o'tamiz:

Navoiyda:

Sipohi yer yuzida qum hisobi ,

Ne qum gardun uza anjum hisobi [Navoiy, 1991; 60].

Lam'iy'da:

Çerisi yir yüzünde kum hesabi

Nice kum çarhda encüm hesabi

Navoiyda:

Chu Xoqonning bu erdi muddaosi,

Ijobat qurbini topib duosi (64-bet).

Lam'iy'da:

Çü Hâkânun oğuldi müdde'âsı

İcâbetle karin oldu du'âsı

Navoiyda:

Yuzinda ishq asrori yozilg'on,

Ichinda dard ta'vizi qozilg'on (64-bet).

Lam'iy'da:

Tışında ışk esrârı yazıkmuş

İçünde derd ta'vidi kazılmış

Navoiyda:

Ki qilğay to'rt oliy qasr bunyod,

Bo'lub har fasl bir qasr ichra Farhod (76-bet).

Lam'iy'da:

Ki kıla dört ala kasr bünyâd

Ola her fâsl bir kaşr içre Ferhâd

Navoiyda:

Laqabda biri Boniy, biri Monty,

Muni ko'rgan tasavvur aylab onı (80-bet).

Lam'iy'da:

Lakabla biri Mâni biri Bânı
Gören buni tasavvur iylér ânı

Navoiyda:

Chu ta'rif ettilar haddin ziyoda,
Havs qildi ko'rarga shahzoda (84-bet).

Lam'iy'da:

“Çü ta'rif itdüler haddün ziyâde
Varup görmek diledi Şâh-zâde”

Navoiydan aynan tarjima qilinmagan baytlarning mazmunini bir baytda yoki ikki baytda o'zgartirib ifoda etadi. Masalan, quyidagi baytni olaylik:

Debonkim, chun jahonning yo'q vafosi,
 Emas mahkam amal qasri asosi (61-bet).

Lam'iy baytning ma'nosini kengaytirib ikki baytda o'quvchiga taqdim qiladi:

Deridi kim bu kaşr-ı çarh-ı ablak
 Döner su üzre dün gün çün mu'allak.

Bu rüşendür ne defilüdü bekâsı

Ki konmuştur fena üzre binası

Navoiyning quyidagi baytining mazmuni ham ikki baytda berilgan:

Bu foniy dayrdin bo'lgach xiromim,
 Kelib begonaye tutgay maqomim (62-bet).

Lam'iy:

Hemâ-veş bu yuvadan çün açam bâl,
 Gelüp yirüm tuta zağ-ı siyeh-fâl.

Kıla bigâne tâc u tahtuma hükm,
 İde düşmen sarayı zahmete hükm.

Bunday holatlarda tarjimonning shoirlik qobiliyati ish berganini ko'rish mumkin.

Lam'iyning tarjimonlik mahoratiga baho berish uchun Chin xoqoni ta'rifiga bag'ishlangan XII bobni taqqoslash jadvaliga joyladik [Navoiy, 1991]. Onado'li turkchasiga aynan yoki qisman o'zgarishlar bilan o'girilgan baytlarni quyuq harflarda taqdim qilamiz. Qisqartirilgan, tarjimada tushirib qoldirilgan Navoiyning baytlari va Lam'iy tarafidan ijod qilingan yangi baytlar oddiy shaklda berildi [Erkal, 1998; 99-101].

<i>Navoiyning “Farhod va Shirin”i</i>	<i>Lam'iyning “Farhod va Shirin”i</i>
Bu chiniy hullag'a bo'lg'on raqamkash, Yuzin bu tarh ila qildi munaqqash	Gel ey 'arş âş-yân-ı tavus zer-bâl İrem gül destesindendür safla bâl.
Ki, Chin mulkiki, rashki naqshi Chindur, Savodi g'ayrati xuldi barindur.	Nice tâvus-ı 'ankâ-yı cihansın Değil 'ankâ hümâ-i lâmekânsın.
Shahe erdi muazzam xoni oning, Dema xoni oning, xoqoni oning.	Hakâyık seyridür mi'râc-ı pâyun Sa'âdet tâcıdur âfâka sâyun.
İki olamcha mulki vus'at ichra, Yeti garduncha taxti rif'at ichra,	Ta'âlluk kes bu cismâni kafesden Uçur fikr-i heyulayı hevesden.

Sipohi yer yuzida qum hisobi, Ne qum, gardun uza anjum hisobi. Tajammul onda Afriduncha yuz ming, Xizona maxxani Qoruncha yuz ming. Uluvi dargahi gardun misoli. Qayu gardunki, andin dog'i oliy. Mo'g'ul qullar kibi ollinda xonlar, Bo'lub kishvardihi kishvarsitonlar Kafining bazli ummondin ham afzun, Javohir sochmog'i kondin ham afzun. Dema kondin, degil imkondin ortuq, Nekim yo'q ondin ortuq, ondin ortuq. Zamona toqi ofoq aylab oni, Bari xonlar aro toq aylab oni. Aningdek fard etib charxi kuhangard Ki, bir farzanddin ham aylabon fard. Mukallal mehr durri birla toji, Aning bir o'zga durga ehtiyoji. Murodi bog'i yuz guldin barumand, Vale ul o'zga gulga orzumand. Yuzidin ravshan aylab nuri kavnayn, Anga ko'zdin uchub bir qurratul -ayn. Debonkim:«Chun jahonning yo'q vafosi, Emas mahkam amal qasri asosi. Baqo ayvoni ko'p oliy emastur, Havodisdin jahon xoliy emastur. Kishi gar qilsa ming yil podsholiq, Jahon mulkiga aylab kadxudoliq, Chu tortar oqibat jomi fanoni, Borur dam fahm etar birdamcha oni. Shahekim, ko'kka chiqqay taxtu johi, Gadokim, taxtagiz bo'lg'ay panohi, Baqo tufrog'idin silkar zamon yeng, Bu dog'i ul ikisi teng durur, teng. Ne chekkay ko'kka boshni tojdore Yo'q ersa bir dur andin yodgore. Valaddur ul duru, volid sadafdur, Sadaf, ya'ni otou dur xalafdur.	Olurken nâz-ı kudsilerle hem şayd Ne lâyıq safla olmak âb u gül kayd. Dilûfi tütileyin sükkâr beyân it. Lisân-ı ğaybe her dem tercüman it. Fesahat ravzasının bülbülü sen Melâhat 'arsasının düldülü sen. Düzüp efsânelerden dam u dâne Kıl efsün-ı hakâyıktan terâne. Demünden tazelensin can-ı müştak Nevâgile pır olsun kalb-i 'uşşak. Mesihâ dem olup can 'âleminde Halâs itgil bizi 'âlem gamından. Yine bir şem' yak âfak içinde Ki nûri berk ura ne tak içinde. Dahi gün gibi kılsın dehri pür-nür Cemâli eylesin âfâkı mesrur. Gel imdi kıldı derd-i yas-ı cüşî Sadef-veş tut bu dürre güş-ı hoşî. İden tahrir bu Çin-i hariri Bu yüzden kıldı resm-i dil-pezirî. Hıtâ mülki ki hâki müşk-i Çindür Sevâd-ı dide-i çarh-ı berindür. Varidi bir mu'azzam hânı anun Dü 'âlem bende-i fermani anun. Çerisi yir yüzünde kum hesâbı Nice kum çarhda encüm hesabı. Güneş babında hâk ile beraber Sipihre künkürî eyvanı efser. Kefinun bahri 'Ummandan ziyâde Güher-pâş olmada kandan ziyâde. Nice kân hadd-ı imkândan fiüzün-ter Ne takdir eylesen andan füzun-ter. Gubari kühl-i çeşm-i âsumânun Külâh-ı fahr-ı fark farkadanun. Düşüp âvâze-i 'adl-i cihâna İrüşmişdi 'Irak u Isfahana. Şu resme virmüşidi mülke revnak Sipehden güç görür yayıldı ancak.
--	--

Sadaf yo‘q, bahr aro gar bo‘lmas inju, Ani bil, bir nihoyatsiz achig‘ suv. Ne achchig‘ suvki mastu vahshat oyun, Labida kaf, yuzida mavjdin chin. Chamanda sarv bas ra‘no shajardur, Yo‘q andin naf‘, chunkim besamardur. Shajarkim juz latofat shevasi yo‘q, O‘tun o‘rnidadur gar mevasi yo‘q. Yog‘indin gar bulut yetkurmasa sud, Havoda ul hamonu bir qalin dud. Chaqinkim yorudi anvori oning, Chu o‘chti, qolmadi osori oning. Agar o‘t o‘chsa bo‘lmas g‘ussa yutmoq, Chu axgar qoldi osondur yorutmoq. Men o‘ldum ul tengizkim gavhari yo‘q, Va yo ul o‘tki oning axgari yo‘q. Tengiz yo‘qkim, g‘adiri vahshatangez, Qayu ul o‘tki, yovshondin bo‘lur tez. Bu o‘tlug‘din erur bag‘rimda dog‘im, Qurutmosun debon davron o‘chog‘im. Zihi hasratki, men yillar yutub qon, Bo‘lub Chinu Xito mulkida Xoqon. Bu foniy dayrdin bo‘lg‘ach xiromim, Kelib begonaye tutqay maqomim. Ayoq qo‘yg‘ay firoschu bistarimg‘a, Ilik sung‘ay sirohu kishvarimg‘a. Shabistonim aro orom qilg‘ay, Zamona subhi irzim shom qilg‘ay. Manga yig‘moqta yetgay mehnatu ranj, Anga serarg‘a qolg‘ay maxzanu ganj. Aodi ta‘nu afsusinmu aytay, Eranlik nangu nomusinmu aytay. O‘g‘ulsizlig‘din o‘ldi bu shikanjim Ki Haq daf‘ aylagay bu dardu ranjim. Bu qattig‘ vartada ilgimni tutqay, Ko‘zumni bir xalaf birla yorutqay». Bu erdi muttasil guftu shunidi, Xudoyidin o‘g‘ul erdi umidi.	Zamanında yoğdı bend ü zindan Meğer hübanda zülfile zenâhdan. Tirâz itmezdi kimse ceng için dest Meğer kim gamze-i sâki-i ser-mest. Neyi bl-dil idüp kasd u hicazı Kıldı hân-kâhlarda niyazi. Sirişk ü nâle için eyler aheng Hemin çeşm-i şürâhidi dil-i çeng. Cihan bağın idelden lutf-ı seyrâb Varise âteşidi cân-ı pertâb. Değildi gerçi kim dünyâ-perest ol Veli urmuşdı her maksuda dest ol. Cihanda yoğdı göfilünde bir bend Meğer kim ‘ukde-i ümmid-i ferzend. Murassa’ gün cevahir birle tacı Bir özge dürre vardı ihtiyâcı. Egerçi şahn-ı bağı pür-gül idi Veli bir gönçe için bülbül idi. Münevver gün yüzünden cümle günün Gözünde idi hayâl qurretu’l-ayn. Deridi kim bu kasr-ı çarh-ı ablak Döner su üzre dün gün çün mu’allak. Bu rüşendür ne defilüdür bekâsı Ki konmuştur fena üzre binası. Beka eyvanı ki ‘âlâ degildür Hevâdisden cihan hali degildür. Kişi ger kılsa bin yıl zerd-kâni Olup bezm-i cihânumi kâm-râni. Fena camın içüp çün vire canı Ser-â-ser fehmi ider bir demce ani. Ne ıssı dehrün olmak tâc-dârı Ki bir dür yok sonunda yâd-ğârı. Hilâfet revnakı olmaz halefsüz Sipihrün kadri yok mâh şerefsüz. Deniz kim yokdur esdâtında İülü Ani bil bir nihayetsiz acı su. Nice su mest-dil şüride âyin Lebinde kef yüzinde mevcden çin
--	--

Bo'lub ko'z yoshidin haryon guharposh, Guhardek ko'zga istab o'zga bir yosh.	Çemende serv gerçi hoş şecerdür Ne nef 'i varanun çün bı-semerdür.
Bu maqsudi uchun sohib diramlar, Qilib ko'p nazrlar, aylab karamlar.	Bulut kim andan irmez 'âleme sûd Hevû üzre anı bil âteşin düd.
O'g'ulsizlarni ham aylab navoliq, Atosizlarga ham aylab atoliq.	Ben oldum ol deniz kim gevheri yok Veya şol od kim anun ahkeri yok
Bulardin barcha komu muddaosi Bukim, bo'lg'ay bir o'g'ulning atosi.	Zihi hasret ki ben yillar yudup kan Olam Çin-i hitam mülkine hâkân .
Bo'lub g'ofilki, nekim kilki taqdir Raqam chekti, emas imkoni tag'yir.	Hemâ-veş bu yuvadan çün açam bâl Gelüp yirüm tuta zağ-ı siyeh-fâl.
Kishi har muddaodakim ko'rar sud, Yaqin ermas ani tormog'da behbud.	Kıla bigâne tâc u tahtuma hükm İde düşmen sarayı zahmete hükm.
Baso gavharki rangi ahmar erdi. Ko'rundi la'lu, tutqach axgar erdi.	Ayak başa şerir ü peşterüme Elin suna sipâh u leşgerüme.
Ko'p asfar lavn soz etti zamona, Ko'rundi zarvaraq, erdi zabona.	Şebüstanum içinde ide ârâm Gülistânum içinde nüş ide cam.
Kishi komida sud ermas chu ma'lum, Rizo avlo durur bo'lg'ong'a maqsum.	Bu idi muttasıl keft ü şenidi Hüdâdan bir oğul idi umidi.
Chu Xoqonning bu erdi muddaosi, Ijobat qurbini topib duosi.	Hüdâdan göz açup lutf-ı 'azime Atalık eyleridi her yetime.
Shabistonida tug'di bir yangi oy, Yangi oy yo'qki, mehri olam oroy.	Veli bilmezdi kim çün kilk-i takdir Ne kim yazduysa yok imkân tağyir.
Ochildi bog'ida bir otashin vard, Demaykim, vard, balkim shu'lai dard.	Şeb-i habli meğer kim bir seher dem Toğurdı 'Îsâ-yı mehri çü Meryem.
Kiyurdi ilgiga davron nigini, Nigin o'rnida la'li otashini .	Şafak âlâyişinden kılmağa pâk Yudı nurila cismini tarâb-nâk.
Yuzinda ishq asrori yozilg'on, Ichinda dard ta'vizi qozilg'on.	Çü hâkânun oğuldı müdde'âsı İcâbetle kabul oldı du'âsı.
Niginu la'l yo'q, durri shabafro'z, Dema dur, gavhare – lekin jahonso'z.	Şeb-istânunda toğdı bir meh-i nev Nice meh âfitâb-ı berk-tertev.
Eshilgan rishtasi tobi vafodin, Teshilgan bag'ri hakkoki qazodin.	Tişinda 'ışk esrarı yazılmuş İçinde derd ta'vıdı kazılmış.
Ko'zida ashk selidin asarlar, Damida oh dudidin xabarlar.	Delinmiş bağı hekkâk-i kazadan Bükülmüş riştesi tâb-ı vefadan.
Muhabbat nuri ollinda huvaydo, Jamolida vafo tug'rosi paydo.	Muhabbet nün alında hüveydâ Cemâlinde vefa tuğrası peyda.
Falak deb dard elining shohi oni, Malak deb dard o'ti ogohi oni.	Muhassal çün şerefden toğdı ol meh İşiden didi zade'llahu 'omreh.

Tushub ishq ahli ichra har taraf jo'sh, Chu tug'di o'tda sayr aylar Siyovush. Vafo xaylida g'avg'o shodlig'din, Biri-birga muborakbodlig'din. Ato ul durg'a chun nazzora qildi, Sadafdek og'zi kulmakdin yoyildi. Sochib oncha javohir olam ichra Ki, andin bahru kon qolib g'am ichra. Yasab kishvarni oyin birla borchu, Bu oyin tuhfa Chin birla borchu. Bu yanglig' hukmi om aylab nadivor «Ki, Chin mulkida bo'lsa harne devor Yasalsun borchu oyin birla zebo, Tutulsun borig'a iksinu debo. Ne debo, borchasi sanginu dilkash, Xito suratlar birla munaqqash». Qilib bu nav' ziynat birla oyin, Tamomi Chinni suratxonai Chin. Xaloyiq harne qilsa tergamak yo'q, Ne qilg'onni yomon qilding demak yo'q. Tuzub bir jashnkim charxi kuhan sayr, Aning davrida bu toqi kuhan dayr — Aningdek ko'rmayin bazmi Kayoni, Yuzidin bircha ham bermay nishoni. Falakdek xon fuzunroq anda haddin, Quyosh qursi kibi non xud adaddin. Olib kishvar elining ehtiyojin, Bag'ishlab elga uch yilliq xirojin. Ulus tutmay tarabdin bir dam orom, Vale asrab tarab tavrada andom. Tarab g'avg'osin ul kishvarda chog'lab, Mashaqqat korvoni raxt bog'lab. Qilib yag'mo xaloyiqdin garona, Tutub aysh anda manzil jovidona. Yuzinda kimsa chindin topmayin bahr, Magar dashti yuzi lek ul dag'i shahr. Qilib mahv el ichidin boda qayg'u, Qaro qayg'uni daf' aylab qizil suv.	Ata ol durri chün tabında gördi Sadef-veş ağzın açup hande urdı. Kuzism gören gamdan hıfziçün hân Koyunlar itdi koç başına kurban. Bu resme hükm idüp kıldı nidayı Ser-a-ser mülket-i Çin vü hitâyı. Görüp kişverün herd merd bacın Bağışlar halka üç yıllık haracın. Diyüp dilden ğam-ı dünyâya yahu Kara kığıyı def eyler kızıl su. Gel ey sakı kurup bezmi dil-keş Aluma mührle sun câm-ı meh-veş. Beni Çin ehli gibi mey-perest it Mey-i safi virüp canı mey-mest it.
--	---

Ketur, soqiy, chekib yirlar uchun un, Manga to'ydin ulush ber, jomi gulgun.	
---	--

Meni Chin ahli yanglig' mayparast et, To'lo chiniy ayog'lar birla mast et.	
--	--

Asliyatda bu bob 82 baytdan iborat. Lam'iy faqat 35 baytni tarjima qilib, Navoiyning 47 baytini qisqartirgan; 33 baytni o'zidan qo'shib, bobning hajmini 68 bayt qilib shakllantirgan. Ba'zi o'rinlarda asl nusxa bilan tarjima o'rtasida tafovut bor, ayrim tafsilotlar tushib qolgan yo o'zgargan. Navoiy asosiy e'tiborni farzand tug'ilganda Chin xoqonining qay darajada xursand bo'lganiga qaratgan bo'lsa, Lam'iy esa o'quvchining diqqatini befarzand Chin xoqonining o'ta adolatpesha va boy bo'lganiga qaratadi.

*Ochildi bog'ida bir otashin vard,
Demaykim, vard, balkim shu'la-i dard.*

*Kiyurdi ilgiga davron nigini,
Nigin o'rnida la'li otashini, –*

kabi Navoiyning shoh satrlari, afsuski, tarjimada o'z aksini topmagan.

Alisher Navoiy dostonidagi inson ruhiy olami, uning xatti-harakati, qiliqlari tasviri bilan bularning boshqa tilga tarjimalarga qanday ko'chganligi muqoyasa qilinsa, bir-biridan farq qiladigan turlicha holat va qiyofalar namoyon bo'ladi. Masalan, XIII bobning tarjimasini asliyat bilan solishtirsak, Lam'iyning tarjima ishiga juda erkin, o'z kuchi va iste'dodiga ishonib yondashgani kuzatiladi. 87 baytdan iborat bobning 45 bayti Onado'li turkchasiga tarjima qilingan: 21 bayti so'zma-so'z, 26 bayt esa erkin o'girilgan. Qolgan 42 bayt qisqartirilib, o'rniga yangi ma'lumotlarni aks ettiruvchi 46 bayt qo'shilgan. Navoiyning Farhodi uch yoshidan ilm o'rganib, mahzunlik dardiga o'smirlik yoshida chalinsa, Lam'iyning Farhodi avval dardga chalinadi, so'ng uni Arastuga o'xshagan yuzta shogirdi bor muallimning qo'liga topshiradilar. Ibn Sinoni lol qoldiradigan maqolalar yozish darajasiga yetganda harbiy ilmlarni, she'r yozishni o'rganishga kirishadi. Mohir kamonboz, qilichboz, gurzibon, ovchi bo'lib yetishadi. U to'qigan she'rlarni bulbul eshitsa, yoqasini chok qiladi. Navoiydagi Farhodning yoshi bilan bog'liq mubolag'ali tasvirlar tarjima qilinmagan, Lam'iy shu yo'l bilan Farhod timsolining oddiyligi va hayotiyiligini ta'minlagan. Navoiy dostonida Farhodga ism qo'yish tasviri o'n baytda berilgan, muammo san'atining go'zal namunalar yaratilgan [Navoiy, 1991; 67]. Lam'iyda esa besh bayt bilan cheklanilgan [Erkal, 1998; 101].

Lam'iy Chalabiyning “Farhod-u Shirin” masnaviysi erkin tarjimami yoki tatabbu' asarmi? Tarjimada asl nusxaning faqat lug'aviy mazmunini to'kis berishga ruju' qilish uning badiiy, nazmiy tabiatiga ziyon yetkazadi yoki, aksincha, “she'r asosida she'r yaratish”ga zo'r berish tarjimonni muallifdan, tarjimini asliyatdan uzoqlashtirib yuboradi. Asliyat bilan tarjimaning chatishuvidan hosil bo'lgan uchinchi adabiy-estetik voqelik ham borki, buning nomini “nazira”, “tatabbu'”, “o'xshatma” deydilar. Tatabbu' salaf ijodkor asarining mazmunan va shaklan yangilangan, mavzu doirasi kengaytirilgan va chuqurlashtirilgan, obraz va tasviriy vositalari yanada boyitilgan,

originallashgan namunasidir. Tatabbu' asar ham salaf, ham xalaf ijodi haqida umumiy xulosalar chiqarishga imkon beradigan manbadir [Shamsiyeva, 2021; 106].

Ma'lumki, Alisher Navoiyning "Xamsa"si yozilganidan so'ng asarning shuhrati ortib, undagi dostonlarga tatabbu' bog'lash musobaqasi boshlanib ketadi. Forsiyazon shoirlardan Xoja Shamsiddin Osafiy (1449–1517), Badriddin Hiloliy (v.1529-y.) Navoiyning bittadan dostoniga tatabbu' bog'lagan bo'lsalar, Abdurahmon Jomiyning jiyani Abdulloh Hotifiy (1453-1520) esa Navoiyga ergashib "Xamsa" bitadi. Bu shoirlar Navoiyning homiyligida o'qigan, ijodiy kamolga yetgan shogirdlari edi. Ular haqidagi ma'lumotlar "Majolis un-nafois"dan joy olgan.

Usmoniylar davlatida Navoiy dostonlariga birinchilardan bo'lib tatabbu' bog'lagan shoir Lam'iy Chalabiy bo'ldi. Oradan taxminan o'ttiz yil o'tgach, 1512-yili Lam'iy Chalabiy, buyuk ustozidan ilhomlanib, bosh qahramoni komil inson bo'lgan turk adabiyotida birinchi "Farhod-u Shirin" ("Farhod-noma") masnaviysini yozdi. Uning tatabbu'si jamoatchilik tarafidan ijobiy kutib olindi va masnaviy eng ko'p o'qiladigan asarlardan biriga aylandi. Hatto, Lam'iy asari asosida xalq dostonlari, ertaklar-u sahna asarlari yaratildi. Farhod turk xalqining sevimli qahramoniga aylandi.

Bizningcha, Lam'iy Chalabiyning masnaviysini erkin tarjima emas, tatabbu' asar deb baholashimizga quyidagilar asos bo'ladi: 1) Lam'iy dostonining muqaddimasi 16 bobdan iborat (Navoiyda 11 bob) va u mustaqil yozilgan, Navoiydan tarjima qilinmagan; 2) Farhod tilidan o'qiladigan tarji'band va o'nta g'azal Navoiy asarida uchramaydi. Ular Lam'iy taxallusi bilan yozilgan; 3) har bir bobda voqealar bayoniga kichik o'zgartirishlar kiritilgan; 4) joylar ta'rifining ishonchli va insonlar tavsifinini yanada jonli chiqishiga erishilgan, mubolag'ali tasvirlar tarjima qilinmagan; 5) voqealar rivojidan ko'ra, qahramonlarning ruhiy holatiga ko'proq e'tibor qaratilgan; 6) ayrim qahramonlarning taqdiri yangicha talqin qilingan (Shopur va Bahrom); 7) sujetning oxiri tubdan o'zgartirilgan; 8) har xil vaznda yozilgan lirik parchalarni kiritib, vazn o'ynoqiligiga erishilgan.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, bursalik Lam'iy Chalabiy Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonini Onado'li turkchasiga – eski turk adabiy tiliga so'zma-so'z tarjima qilmagan, o'zining his-tuygularini qo'shib, mavzu va uslubni boyitdi. U o'z masnaviysida Navoiyning komil inson, ilohiy ishq g'oyalarini o'zgarishsiz saqlagan holda ulug' shoir she'riyatining teran ma'nolari va go'zalligini ham himoya qilishga harakat qildi. Naqshbandiya tariqatida shayxlik darajasiga erishgan, tasavvuf ilmini chuqur o'rgangan, arab va fors tillarining nuqtadon bilimdoni bo'lgan Lam'iy Mahmud Chalabiy bir umr Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy ta'sirida ijod qildi. Alisher Navoiy saviyasida bo'lmasa-da, Navoiyning o'lmas san'atini turk o'quvchilariga yuqtira oladigan tatabbu', ya'ni o'xshatma asar yarata oldi. Shu sababli Lam'iy turk adabiyotida Navoiy an'alarining ilk davomchilaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Aliyev, G.Y. (1985). *Tem i syujeti Nizami v literaturax narodov Vostoka*. Moskva: Nauka.
2. Ayan, G. (1973). *Bursalı Lam'iy bibliyoğrafiyası*. Erzurum: Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Merkezi.
3. Ayan, G. (1994). Lam'iy Çelebi'nin hayati, edebi kişiliği ve eserleri. *Turkiyat arastirmalari dergisi*, 1, 43-66.
4. Burmaoğlu, H.B. (1983). Lamii Çelebi: Hayatı, edebi kişiliği, eserleri ve divanının tenkitli metni. *Doktora tezi*. Erzurum.
5. Burmaoğlu, H.B. (1989). *Bursalı Lamii Çelebi Divanından Seçmeler*. Ankara.
6. Erkal, A. (1998). Lâmi'î Çelebi: Ferhad u Şirin. *Yüksek lisans tezi*. Erzurum.
7. Erkinov, S. (1971). Navoiy "Farhod va Shirin"i va uning qiyosiy tahlili. Toshkent: Fan.
8. İpekten, H. (1996). *Divan Edebiyatında Edebi Muhitler*. İstanbul.
9. Levend, A.S. (1964). Lam'iy'nin Perhad u Şirin'i. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı* (s. 85-111). Türkiye.
10. Mallayev, N. (1974). *Alisher Navoiy va xalq ijodiyoti*. Toshkent: "Adabiyot va san'at" nashriyoti.
11. Navoiy, A. (1991). *Mukammal asarlar to'plami* (8-j.). Toshkent: "Fan" nashriyoti.
12. Raxmanova, N. (2022, August 15). Alisher Navoiyning epizodik obraz yaratish mahorati. In *International Conference on Developments in Education* (pp. 114-118). Turkey: Bursa.
13. Raxmanova, N. (2023, 8-fevral). Alisher Navoiy "Xamsa"sidagi Suqrot obrazi genezisi. "Alisher Navoiy adabiy va ilmiy merosini o'rganish masalalari" mavzusidagi 68-Xalqaro konferensiya materiallari (196-201-b.). Toshkent: Adast Poligraf.
14. Salomov, G'. (1983). *Tarjima tashvishlari*. Toshkent: "Adabiyot va san'at" nashriyoti.
15. Shamsiyeva, Z. (2021). O'zbek mumtoz adabiyotida tatabbu' tarixidan. "Filologiya uqqlari" jurnali, 6(6). <https://natscience.jdpu.uz/index.php/hp/article/view/3412>.

REFERENCES

1. Aliev, G.I. (1985). *Themes and plots of Nizami in the literatures of the peoples of the East*. Moscow: Science.
2. Ayan, G. (1973). *Bibliography of Lam'iy from Bursa*. Erzurum: Faculty of Arts and Sciences Research Center.
3. Ayan, G. (1994). Life, literary personality and works of Lam'iy Çelebi. *Journal of Turkish Studies*, 1, 43-66.
4. Burmaoglu, H.B. (1983). Lamii Çelebi: His life, literary personality, works and the critical text of his divan. *PhD thes. in philol. scien*. Erzurum.
5. Burmaoglu, H.B. (1989). *Selections from the divan of Lamii Çelebi from Bursa*. Ankara.
6. Erkal, A. (1998). Lâmi'î Çelebi: Ferhad and Shirin. *MA thes. in philol. scien*. Erzurum.
7. Erkinov, S. (1971). *Navoi's "Farhad and Shirin" and its comparative analysis*. Tashkent: Science.
8. İpekten, H. (1996). *Literary circles in divan literature*. İstanbul.
9. Levend, A.S. (1964). Lam'iy's Ferhad and Shirin. In *Turkish language research yearbook* (pp. 85-111). Turkey.
10. Mallayev, N. (1974). *Alisher Navoi and folk art*. Tashkent: 'Literature and Art' Publishing House.
11. Navoi, A. (1991). *The volume of excellent works* (Vol. 8). Tashkent: 'Science' Publishing House.
12. Rakhmanova, N. (2022, August 15). Alisher Navoi's skill of creating an episodic image. In *International Conference on Developments in Education* (pp. 114-118). Turkey: Bursa.
13. Rakhmanova, N. (2023, February 8). The genesis of the image of Socrates in Alisher Navoi's "Khamsa". Proceedings of the 68th International Conference on "Issues of studying the literary and scientific heritage of Alisher Navoi" (pp. 196-201). Tashkent: Adast Polygraph.
14. Salomov, G. (1983). *Translation concerns*. Tashkent: 'Literary and Art' Publishing House.
15. Shamsieva, Z. (2021). From the history of tatabbu' in the Uzbek classical literature. *Journal of Philological Horizons*, 6(6). <https://natscience.jdpu.uz/index.php/hp/article/view/3412>.